

Jame Kaho'o'ilihala

'O ka makahiki 1973, ua hiki ia'u ke nānā aku (a komo iki pū ho'i) i ke kūkulu 'ana o kekahi wa'a koa he 'outrigger ma ka 'āina o ka Waiākea Village Hotel o ia manawa, ma kahakai o ka loko i'a 'o Wailoa ma Hilo.

Ua kūkulu 'ia ka wa'a no ka Hui Hoe Wa'a 'o Prince David Kawānanakoa ma lalo o ke alaka'i 'ana a James Kaho'ilihala o Kalaoa Hilo Hema. 'O ke keiki kāne a Tūtū Man (pēlā kā mākou kapa 'ana iā ia, 'o Tūtū Man) 'o Joe Kuamo'o. Ua hoe 'o Joe lāua 'o wau i ka hui hoe kāne 'ōpio no ka Hui Hoe Wa'a 'o Prince David Kawānanakoa, a 'o Joe ho'i ka kōkua nui a Tūtū Man.

He mea kaulana 'o Tūtū Man ma ke kūkulu wa'a i nā makahiki 1950, a ua noi ko mākou hui iā ia e kūkulu i kēia wa'a no ka hui. I ko mākou "manawa ho'omaha" i ka wā e hana ana i ka wa'a, ua nīnau pinepine au iā Tūtū Man no kāna mau hana kūkulu wa'a a me ke ala i lilo ai 'o ia i mea kalai wa'a. Ma kekahi o kā māua kūkākūkā 'ana, ua ha'i ha'aheo mai 'o ia ia'u, 'o ia ka mea kalai wa'a Kalikiano mua loa i kona 'ohana. Ua 'ōlelo 'o ia, 'o kona makua kāne a me nā 'anakala, nāna i kūkulu i nā wa'a lawai'a li'ili'i (18 a 20 kapua'i ka lō'ihi) no nā lawai'a ma Hilo a me ke kahakai o Hāmākua.

Ua ha'i mai 'o ia ua loa'a nā lā'au koa mai ka ulu lā'au ma luna a'e o Papa'ikou. Ua 'ōlelo 'o ia, e kalai lākou i ka lā'au ma ka ulu lā'au, a laila e kali a hiki i ka wā ua e huki ai i ka lā'au i lalo i ke kai. Ua 'ōlelo 'o ia, 'o ka lepo 'olu'olu o ka wā ua ka mea e ma'alahi ai ke pahe'e 'ana o ka lā'au i

lalo. Ua wehewehe 'o ia i ka noho 'ana i ka ulu lā'au no kekahi mau lā i mea e 'oki ai i ka lā'au. Ua 'ōlelo 'o ia, ua ho'ohana lākou i nā muliwai a i 'ole nā lio e huki aku i nā lā'au mai ka ulu lā'au mai. Ua ha'i pū 'o ia ua 'eli iki lākou i loko o ka lā'au ma laila nō ma ka ulu lā'au. Ua 'ōlelo 'o ia, ua hana 'ia nā hana a pau me nā pahi 'oki hao a me nā ko'i hao.

No ko mākou lā'au, ua lawe 'ia mai ia e ka ka'a nui i ka 'āina o ka hōkele, a laila e 'elua mau mīkini hāpai (forklift) i lawe aku ai i ka hale hana kūkulu wa'a. Ma hope o ka ho'okumu 'ana i ka lā'au i kona wahi, ua nānā a kālailai 'o Tūtū Man i ka lā'au no 'ewalu kanakolu minuke, a laila kauoha 'o ia i nā kākā forklift e ho'ohuli i ka lā'au. Ua ha'i mai 'o Joe ia'u, ua nānā 'o Tūtū Man i ka 'ao'ao o ka lā'au e lilo ana i lalo o ka wa'a. Ma laila mākou e ho'omaka ai i ka hana kinikini 'ana o lalo o ka wa'a.

A laila, ua lawe mai 'o Tūtū Man i kahi 'elima mau ko'i hao. 'O kekahi o ia mau ko'i he pahi pololei, e like me ke 'ano ākea o ka pahi 'elua wēlau, a 'o kekahi he 'oni'oni 'u'uku e like me ke 'ano o kahi puna. Ua lawe 'o Tūtū Man i kekahi ko'i pahi pololei a ho'omaka e ku'i i ka lā'au, e unuhi ana i nā 'āpana lā'au li'ili'i. A laila, ua kauoha 'o ia iā māua 'o Joe a me au e lawe i nā ko'i pahi pololei a hana like ma nā 'ao'ao 'elua o kona 'ao'ao. Ua a'o mai 'o ia iā māua e 'oki mālie i ka 'ili waho o ka lā'au, 'o ia ho'i ka 'ili wai, a hiki i ka 'āpana lā'au 'ele'ele ma loko.

I ko'u ho'omaka 'ana e 'oki aku i ka lā'au, ua 'ōlelo ikaika mai 'o Tūtū Man e kū wau. Ua 'ōlelo 'o ia, "E lawe wale i nā 'āpana li'ili'i." A laila, ua hō'ili'ili 'o ia i nā 'āpana a'u i 'oki nui ai, a ho'ohālikelike i nā 'āpana āna iho i 'oki ai. A laila, ua 'ōlelo 'o ia, 'a'ole 'o ia makemake i nā 'āpana 'oi aku ka nui ma mua o kāna. 'O ia ka mea mua o nā a'o ikaika he nui āu e lohe ai maiā Tūtū Man mai.

Ma hope o kekahi mau lā o ke 'oki 'ana i ka lā'au, ua nīnau 'o Joe iā Tūtū Man inā hiki ke ho'ohana 'o ia i ka pahi uila (chainsaw) e 'oki aku i ka 'ili wai. Ua nīnau nui 'o Tūtū Man iā Joe e pili ana i ka hohonu o nā 'oki 'ana a me ke 'ano o kona ho'omalua 'ana i ka pahi i 'ole e 'oki hohonu loa. Ma hope iho o kona 'olu'olu 'ana i ka mana'o e wikiwiki loa ka hana me ka pahi uila, a e mālama pono ho'i 'o Joe i kona ho'ohana 'ana, ua 'ae 'o ia iā Joe e ho'ohana i ka pahi uila ma nā 'ao'ao o ka lā'au. Eia na'e, 'o ka 'ili wai ma lalo, e 'oki mau 'ia nō me ka ko'i.

Ma hope o kokoke i ho'okahi mahina o ke 'oki 'ana i kēia lā'au (e hana ana mākou i ka lā'au he 3 a 4 mau lā i ka pule), ua hiki ka manawa e ho'ohuli hou ai i ka lā'au a hana i luna o ka wa'a. Ua 'ae 'o Tūtū Man iā Joe e ho'ohana i ka pahi uila e ho'opololei i luna o ka lā'au, akā ma hope wale nō o kona kaha 'ana i ka laina ma ka lā'au i lalo a'e o ka mea e 'oki 'ole ai 'o Joe. Mana'o au ua mālama ka pahi uila i ko mākou manawa, ua ho'opau i kahi hana ko'i o ho'okahi mahina i loko o 'elua hola wale nō.

Aia kekahi manawa i 'ike au i ka huhū o Tūtū Man i ka ho'ā'o 'ana e pane i ko'u mau nīnau e pili ana i ke kumu o kāna mau hana. Ua 'ike au, 'a'ole na'e no ka nui o ko'u mau nīnau, akā no kona pilikia i ka huli 'ana i nā hua'ōlelo Pelekānia kūpono e wehewehe ai. 'A'ole a hiki i hope loa au i 'ike ai, he nui nā mea e pili ana i ka wa'a Hawai'i 'a'ole i loa'a nā hua'ōlelo Pelekānia kūpono. Ua 'ike au i hope loa, ua nānā 'o Tūtū Man i ke ka'ina hana holo'oko'a o ke kūkulu wa'a ma ka mana'o Hawai'i, a he nui nā mana'o kālai'ike i pa'akikī ia'u e ho'omaopopo ai ma muli o

ko'u a'o 'Eulopa. Ma hope o kekahi mau pule o ka hana 'ana, ua ha'i mai 'o Joe ia'u, ua 'ōlelo 'o Tūtū Man, he nui loa ko'u mau nīnau, a e nānā wale, hahai, a hana, 'a'ole e 'ōlelo nui. Ua hana au pēlā.

He kanaka mālie loa 'o Tūtū Man, 'a'ole ia i kama'ilio nui, a hiki i ka wā e kipa mai ai 'o Mrs. Awae, kekahi o nā mea hana ma ka hōkele. E kama'ilio ana 'o ia iā Tūtū Man ma ka 'ōlelo Hawai'i, a laila, e 'ā maila kona alo a ho'omaka 'o ia e 'ōlelo nui aku me ka hau'oli. 'A'ole na'e au i maopopo i kā lāua mau kama'ilio 'ana.

Ma hope o ko mākou ho'opālahalaha 'ana i luna o ka lā'au me ka pahi uila, ua waiho 'o Tūtū Man i ka laina ma waena pono o ka lā'au. Ua kaha 'o ia i ka laina ma ke ala o ia kaula a puni ka lō'ihi holo'oko'a o ka lā'au. A laila, noho iho 'o ia ma kahi e lilo ai i hope o ka wa'a, a nānā wale aku i ka lā'au ma mua o ka hapalua hola. A laila, ne'e 'o ia i ke alo o ka wa'a, a ma hope o kekahi mau minuke wale nō, ho'omaka 'o ia e kaha i ke 'ano 'o o ka ihu a me ka hope o ka wa'a ma luna o ka 'ili pālahalaha o ka lā'au me ke kalaka.

Ua ho'ohana 'o ia i ke kumu o ka lau niu e hō'ōia i ka like a me ka palena kūpono o nā 'ao'ao 'elua o ka ihu a me ka hope o ka wa'a. A laila, ua ne'e 'o ia ma ka lō'ihi holo'oko'a o ka lā'au, e hana ana i nā kaha ma nā māhele like 'ole, me ke kumu lau niu e like me kahi ana, e kaha ana ma ka 'ao'ao 'ākau o ka lā'au a laila ma ka 'ao'ao hema. A laila, ua kauoha 'o ia iā māua 'o Joe a me au e ho'ohui i kāna mau kaha me kekahi 'āpana lā'au pololei, e holo ana ma ka lō'ihi holo'oko'a o ka lā'au.

I ko mākou ho'opau 'ana, ua ho'omaka 'o ia e hana i kekahi laina hou a'e, ma kahi 'elua 'īniha i loko a'e o ka laina mua. A laila, ua kauoha mai 'o ia iā māua e ho'ohui i kēlā mau kaha. 'O kēlā ka 'ao'ao o loko o ka pahu wa'a. A laila, ua nīnau 'o Joe iā Tūtū Man inā hiki ke ho'ohana 'o ia i ka pahi uila e 'oki i waho i ka 'āpana o loko o ka lā'au. Ma hope o nā nīnau he nui, ua 'ae 'o ia, akā ma hope wale nō o kona ana 'ana a me ke kaha 'ana i 'elua laina hou ma ka lā'au holo'oko'a, e ho'ohui ana i 'ehā 'īniha i ka laina mua i kaha 'ia no loko o ka pahu wa'a.

A laila, ua hana 'o Tūtū Man i kahi kaha ma ka pahi uila, e kuhikuhi ana iā Joe 'a'ole e ho'okomo hohonu aku i ka pahi i loko o ka lā'au ma mua o kēlā kaha ma ka pahi. E waiho ana kēlā kaha i ho'okahi kapua'i o ka lā'au mai ke alo o ka pahi a hiki i lalo o ka lā'au wa'a.

Ma hope o kekahi mau lā o ka 'oki 'ana me ka pahi uila, ka pahi hao, a me nā ko'i hao e unuhi ana i nā 'āpana lā'au mai loko mai o ka lā'au, ua loa'a iā mākou kahi 'auwaha hohonu e holo ana ma ka lō'ihi o ka lā'au. Ua 'ōlelo 'o Tūtū Man, e 'oki aku ana mākou i ke koena o ka lā'au me nā ko'i hao.

E hana pū ana mākou 'ekolu i ka 'oki 'ana i ka lā'au mai loko o ka 'auwaha. Hiki ia'u ke hana no nā minuke he 15 a i 'ole he 20 ma mua o ka ho'omaha 'ana, akā 'o Tūtū Man, me kona pa'ahana mālie a ma'ema'e ho'i, e hana ana no ka hola ho'okahi a 'oi ma mua o ka ho'omaha 'ana. Ma hope, ua ho'ā'o 'o Joe lāua 'o au e hahai i ka mālie a me ka pa'apa'a o Tūtū Man, a 'ike mākou he like ka nui o ka lā'au i 'oki 'ia me kā mākou hana wikiwiki, akā li'ili'i ka luhi.

Ma hope o kekahi mau pule o ka 'oki 'ana i loko o ka lā'au, ua kauoha 'o Tūtū Man iā māua e ho'olohe i ke kani o ka ko'i e pā ana i ka lā'au. A laila, ua a'o 'o ia iā māua e ho'omaka ma nā wēlau 'elua o ka lā'au a ne'e mālie i lalo i waena. He nui nā manawa i kū ikaika mai 'o Tūtū Man i ka wā e 'oki ana au e ha'i mai ana, ua 'eli au i hohonu loa. E lawe ana 'o ia i ka'u ko'i, e ku'i ana i kekahi āpana o ka lā'au, a 'ōlelo mai, "E ho'olohe 'oe i kēlā kani?" "'O ia ka kani a'u e makemake ai e holo i ka lō'ihi holo'oko'a o ka lā'au."

Ma hope o ko mākou hana 'ana i ho'okahi holo ma ka lā'au holo'oko'a, ua 'ōlelo 'o Tūtū Man e ho'omaka hou, e ho'olohe i ke kani hou, a e lawe aku i kēlā kani i ka lō'ihi holo'oko'a o ka lā'au. Mana'o au ua loa'a iā Joe kēlā kani.

Mana'o au ua ho'olohe au i ke kani āna i makemake ai, akā 'oia'i'o, 'a'ole loa au i 'ike i ka nui o kēlā mea. 'O ke kani o ka ko'i e pā ana i ka lā'au ka mea i ho'ohana ai 'o Tūtū Man e 'ike ai i ka hohonu o kā mākou 'oki 'ana i loko o ka pahu wa'a. 'O kāna papahana, e like me kā mākou i 'ike ai, 'o ia ka 'eli mālie 'ana i loko o ka lā'au i nā holo hou a'e, e mālama ana i ka hohonu like ma ka lō'ihi holo'oko'a o ka lā'au.

Ma hope o ko mākou 'eli 'ana a pālahalaha i loko o ka lā'au a koe he 'eono 'īniha mai lalo, a me nā 'ao'ao i emi i ka mānoanoa he 'ehā a 'elima 'īniha, ua kaha 'o Tūtū Man me ke kalaka i nā wahi e waiho ai nā pepeiau. 'O nā pepeiau he mau papa li'ili'i kahi e noho ai nā noho a me nā wae. I ka ho'omaka, he 'elua kapua'i ka lō'ihi o nā pepeiau a pau, akā i ka wā i pau loa ai, he 'eono a hiki i ka 'umikumamālua 'īniha wale nō ko lākou lō'ihi.

I kēia manawa, 'a'ole au i hiki ke ho'omanawanui hou aku, a ua nīnau aku au iā Tūtū Man pehea 'o ia i 'ike ai i kahi kūpono e waiho ai i nā pepeiau. He mea ko'iko'i ka waiho 'ana no ke kaupaona a me ke kaulike o ka wa'a i ka wā e holo ana.

Ua 'ōlelo 'o ia, ho'omaka 'o ia me ka noho o ke kanaka ho'okele ma ke kua o ka wa'a. "'A'ole hiki ke ho'i loa i hope, 'a'ole ho'i e hele loa i mua." A laila, e kau 'oe i ka noho 'ekahi ma ke alo o ka wa'a. "'A'ole hiki ke hele loa i mua, 'a'ole ho'i e ho'i loa i hope." A laila, e māhele like 'oe i nā noho i koe ma waena o ia mau noho 'elua. A laila, e kau 'oe i nā pepeiau no nā wae. Pono ka wae mua e 'oi aku ka mamao mai ka ihu o ka wa'a ma mua o ka mamao o ka wae hope mai ka kua o ka wa'a.

'A'ole 'o ia i wehewehe pehea e 'ike ai i "ka nui loa i mua" a i 'ole "ka nui loa i hope." Ua mana'o au, 'o ia nō ka 'āpana o ke akamai hana wa'a – he "na'au" ko Tūtū Man, he 'ike o loko i 'ike 'ole 'ia, a 'a'ole hiki ke wehewehe 'ia, 'oi loa aku ma ka 'ōlelo Pelekānia.

I kēia manawa, hiki iā mākou ke ho'ohuli i ka lā'au wa'a me ko mākou iho, me ka 'ole o ka ho'ohana 'ana i nā mīkini hāpai. Ua kāhea mākou i kekahi pū'ulu po'e hoe wa'a o ka hui, a ho'ohuli wale mākou i ka lā'au. A laila, ho'omaka ka hana maka'ala nui o ka kinikini 'ana i waho o ka wa'a. I ka wā kahiko, ua 'ōlelo 'o Tūtū Man, ua ho'ohana lākou i nā mea 'oki lima (hand planes). Akā i kēia manawa, e ho'ohana ana mākou i ka mea 'oki uila.

E nānā mālie ana 'o Tūtū Man i lalo o ka wa'a i ho'ohuli 'ia, a holo mālie kona lima ma ka 'ili o ka wa'a. I kēlā me kēia wahi i kūlou iki ai, e kaha ana 'o ia i ke anakuhi me ke kalaka. A laila, e hele

‘o ia i ke alo a me ka hope o ka wa‘a a nānā mālie i ka lō‘ihi o ka lā‘au. Ma hope iho, e kuhikuhi mai ‘o ia i nā wahi e ‘oki ai mākou.

I kēia ka‘ina, ua no‘ono‘o ‘o Tūtū Man i kahi e waiho ai ka ‘ōpū, ‘o ia ho‘i ka ‘āhua pū‘iwa ma ka ‘ao‘ao o ka wa‘a. ‘O ka waiho kūpono o ka ‘ōpū ka mea e ho‘oholo ai i ke ki‘eki‘e o ka wa‘a ma luna o ka wai. ‘O kēia ho‘i, he mea ‘ike a ‘ike loea mai ka ‘ike o loko, ‘a‘ole mai ka ana ‘ana.

I ka makahiki 1975, ua māhele ‘ia ka Hui Hoe Wa‘a ‘o Prince David Kawānanakoa. Ua ho‘okumu kekahi po‘e i ka Hui Wa‘a o Waiākea, a ua ho‘okumu kekahi i ka Hui Wa‘a ‘o Kamehameha. Ua hele au me ka Hui Wa‘a ‘o Kamehameha, a ua hele ka wa‘a i ka Hui Wa‘a o Waiākea. Ua pau ka wa‘a, akā ‘a‘ole au i komo i kona pau ‘ana.

I ko‘u hana ‘ana me Tūtū Man, ua loa‘a ia‘u kekahi ‘ike li‘ili‘i i ke ka‘ina hana o ke kūkulu ‘ana i ka wa‘a Hawai‘i kahiko. Akā, ‘o ka mea nui a‘e, ua wehe ‘o Tūtū Man i ko‘u no‘ono‘o i ka ‘oia‘i‘o, inā wau e hiki ia‘u ke ho‘omaopopo maoli i ka wa‘a Hawai‘i, pono au e a‘o i ko‘u no‘ono‘o e nānā aku i nā mea mai ka mana‘o Hawai‘i.

Dale Fergerstrom, 1973